

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПРОЦЕСІ ВИМУШЕНОЇ МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ (В КОНТЕКСТІ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ)

Постановка проблеми. Початок XIX століття знову, як і 100 років тому, позначився масовим від'їздом українців на заробітки за кордон. Різниця між попередньою хвилею початку XX ст. еміграції полягає в різкому розширенні географії поширення українців в світі. До колишніх відомих діаспор в США та Канаді додалися спільноти в всіх країнах Європи, країнах Азії і навіть Африки.

Вимушена трудова міграція призвела до різких змін етнічної ідентичності українців, що в силу економічних та інших причин покидають батьківщину та культурне середовище на тривалий термін.

Багатьма вченими відзначено, що етнічна ідентичність здатна змінювати свою структуру й людина, що належить до певної етнічної групи, може відмовитися від членства в ній і приєднатися до іншої етнічної групи [3]. Крім цього в процесі міграції (тимчасової чи постійної) особистість неминуче зіштовхується з необхідністю трансформації своєї соціальної й етнічної ідентичності, для того щоб зуміти ефективно взаємодіяти в новому середовищі. На жаль не всі мігранти здатні до ефективного адаптації, зміни й підстроювання своєї етнічної ідентичності в новому етнічному середовищі. Тут причинами виступають багато факторів, починаючи від віку мігранта, його соціального рівня й становища, закінчуючи індивідуальними характеристиками мігранта [1].

Нова хвиля робочої еміграції породила величезний спектр проблем психологічного характеру, як щодо самих заробітчанин, так і їх сімей та родин. Проблема заробітчання стала загальноукраїнською, а тому вимагає широкого спектру психологічних досліджень, спрямованих на максимальне пом'якшення негативних тенденцій „четвертої хвилі” еміграції українців.

Мета дослідження: - встановити фази трансформації етнічної ідентичності трудових мігрантів при переході з одного культурного середовища до іншого; - охарактеризувати особливості акультураційних та асиміляційних процесів в середовищі трудових мігрантів з України.

Авторська концепція. Відповідні зміни в середовищі спричиняють різкі зміни етнічної ідентичності українців, що покинули батьківщину у пошуках роботи. Аналіз процесів, що проходять у середовищі новосформованих спільнот заробітчанин за кордоном дозволить виділити спектр соціально-психологічних проблем та їх психологічні механізми для вироблення відповідних методик подолання кризових моментів.

Сучасний стан проблеми. Значна частина українських трудових мігрантів, що покинули Батьківщину з метою отримання заробітку, рано чи пізно стикається з цілим рядом проблем психологічного характеру. Ґрунтовних психологічних досліджень проблеми сучасного заробітчання в Україні ще не проводилось, тому ця вивчення проблематики заробітчання є особливо актуальним та необхідним процесом. Тому в даному дослідженні викладена спроба розгляду фаз трансформації етнічної ідентичності українських заробітчанин.

Коли мігрант не може пристосуватися й адаптуватися до нового етнічного середовища, з ним відбувається трансформація свідомості в негативному змісті. Змінюються його психологічний стан, погіршується фізичне самопочуття, порушуються багато соціальних установок, змінюється погляд на світ і людей. Така трансформація приводить до різних наслідків, починаючи від сепаратизму й етнічного нігілізму, до крайнього фанатизму й націоналізму, де формується виражений негативний образ етносу, і поведження індивіда виходить із цього образу.

Треба відзначити, що міжетнічні конфлікти і нетолерантність часто беруть початок від простого нерозуміння чужої культури, нездатності до емпатії й розуміння іншого етносу. Мігранти є своєрідним виразником "близькості" або "віддаленості" культур. Чим легше мігрантам адаптуватися в чужій культурі, тим ближче приймаюча культура до культури мігранта. Однак дане визначення є найчастіше чисто умовним, тому що ми часто бачимо як при подібності культур процес адаптації відбувається дуже повільно й утруднено й навпаки. Це часто відбувається внаслідок особистісних особливостей мігранта або ж певних соціально-політичних умов [3].

Етнічна ідентичність – складова частина соціальної ідентичності особистості, психологічна категорія, що ставиться до усвідомлення своєї приналежності до визначеної етнічної спільності. У її структурі звичайно виділяють два основних компоненти - когнітивний (знання, уявлення про особливості власної групи й усвідомлення себе як її члена на основі визначених характеристик) і афективний (оцінка якостей власної групи, відношення до членства в ній, значимість цього членства) [4].

Проведення досліджень міграційних процесів різного рівня привело до потреби вивчення трансформації ідентичності в контексті проблем акультурації. Зустріч кожного нового індивіда з новою культурою вимагає від нього певного ставлення до цього факту і певних форм адаптації до умов перебування у новому середовищі, а інакше кажучи вироблення певної акультураційної стратегії. Дослідники виокремлюють три різних аспекти цієї проблеми:

- акультураційні аттїтуди - те ставлення і ті оцінки, що формуються в індивіда щодо власної та нової культур і якими визначають вибір певної стратегії акультурації;
- зміни в поведінці, які сталися завдяки вибору певної акультураційної стратегії;
- акультураційний стрес - ті суб'єктивні наслідки, які виникають у процесі реалізації певної акультураційної стратегії і засоби їх подолання.

У сучасній версії теорії «управління тривогою/невизначеністю» (Anxiety/Uncertainty Management), Гудікунст [Gudykunst, 1995] доводить, що взаємодія з незнайомцями (тобто представниками інших етнічних груп) в культурах з високим рівнем уникнення невизначеності підкорятиметься суворим правилам і відрізнятиметься вираженою ввічливістю. Такі правила забезпечують ясність сценарію взаємодії і дозволяють індивідуумам координувати свою поведінку з поведінкою незнайомців. Якщо люди з культур з високим рівнем уникнення невизначеності взаємодіятимуть з незнайомцями в ситуації, для якої немає чітких формальних правил побудови стосунків, вони можуть ігнорувати незнайомців, відносячись до них так, як нібито їх не існує.

Згідно теорії соціальної ідентичності, кожен індивід має фундаментальну потребу належати до високостатусної, сильної, і позитивно оцінюваної етнічної групи. А. Тешфел вважає, що індивіди здійснюють соціальну категоризацію, групуючи людей важливим для них способом і порівнюючи свої групи з іншими по ведучих (з їхньої точки зору) критеріям.

Одним з наслідків процесу категоризації є розвиток соціальних ідентичностей, які включають усвідомлення індивідом своєї приналежності до групи разом з ціннісним і емоційним значенням, що приписується цій приналежності. Індивіди формують позитивну соціальну ідентичність, коли сприймають свою етнічну групу як більше «виграшну» в порівнянні з іншими відповідно до значимих для них критеріїв, і негативну - коли їх група «програє» за цими критеріями.

Коли соціальна ідентичність представників якої-небудь групи негативна, вони роблять індивідуальні або групові дії зі зміни ситуації міжгрупової взаємодії у свою користь, щоб набути позитивної соціальної ідентичності. Але індивіди можуть спробувати змінити свою групову

приналежність і ідентифікуватися з групою, що має більш високий статус [Handbook of Cross-cultural Psychology, 1997].

Психологічна трансформація етнічної ідентичності - процес досить складний. При багатьох загальних паттернах трансформація кожного мігранта - процес унікальний і неповторний. Мігрант може при цьому сам обирати той характер трансформації, що хоче. Крім загальноприйнятих варіантів або акультураційних опцій (асиміляція, інтеграція, сепарація, маргіналізація) існують також багато варіантів акультурації при яких не можна явно визначити як одну з опцій [3].

У процесі міграції надзвичайно важливими факторами є відношення до етносу мігранта в новому культурному середовищі. Якщо відношення несприятливе, то мігрант буде вирішувати набагато більше проблем у процесі адаптації. Багато в чому, відношення до мігрантів у новому середовищі також складається з багатьох факторів починаючи від історичної взаємодії між етносами й закінчуючи властиво причинами міграції й соціально-економічних характеристик мігрантів (матеріальна забезпеченість, освітній рівень, соціально-регулятивні навички поведіння).

По-перше, треба відзначити, що з нашого розгляду випадає так звана психологічна трансформація етнічної самосвідомості протягом історії. Безсумнівно, що протягом певного історичного періоду етнічна самосвідомість може піддатися зміні й переглянути свої складові. Така перебудова відзначається багатьма авторами (С. Лур'є, В. Козлов і т.д.). Тут ми намагаємося розглянути лише психологічні зміни, що відбуваються в етнічній самосвідомості мігранта-вірмена під впливом обставини міграції й сполученого з ним факторів [1, 3, 4].

Для того, щоб почати наш розгляд ми повинні будемо звернутися до окремих випадків. Ми не намагаємося виділити своєрідну модальну особистість і побудувати гіпотезу на виділенні більшості факторів присутніх у процесі трансформації етнічної самосвідомості мігрантів, а простежити основні напрямки й можливості розвитку даної трансформації.

Таким чином, на основі отриманих нами в результаті опитувань трудових мігрантів з України, а також у результаті розгляду великої кількості літератури та періодики з даної проблеми ми виділяємо наступні фази в процесі переходу трудового мігранта з однієї культури в іншу:

1. *Фаза входу в культуру й конфлікту очікувань.* Дана фаза характерна на початковому етапі міграції. Кожний етнос, маючи якусь кількість гетеростереотипів (подань про інші етноси), будує свої взаємини з іншими етносами на їхній основі. У процесі соціалізації індивід засвоює дані гетеростереотипи, які піддаються подальшій трансформації й коректуванню протягом всього наступного життя. Під час міграції або зміни культури такі гетеростереотипи є часом унікальним механізмом що дозволяє особистості оцінювати й інтерпретувати дії представників іншого етносу.

Мігрант на початковому етапі міграції намагається "примірити" свої очікування (гетеростереотипи) до даного етносу й зрозуміти наскільки вони відповідають або не відповідають дійсності. Треба відзначити, що тут ми не зовсім згодні з теорією близькості культур або ж теорією що стверджує, що чим ближче дві культури по своїм складовим, тим легше відбувається процес адаптації.

Неодноразові опитування заробітчан, що повернулись на Батьківщину, членів їх родин показують, що процес адаптації українців в культурних середовищах, далеких від українського відбувається легше. Адаптація українських громадян, що перебувають в Португалії, Італії, Греції проходить у багатьох випадках набагато легше, що відбивається надалі у їх висловлюваннях щодо найбільш сприятливих країн для трудової міграції. Водночас адаптація мігрантів у таких близьких культурах як російська чи польська, що характеризуються більш легшим

проходженням мовних бар'єрів, нерідко відбувається з певними труднощами. Ці труднощі виникають внаслідок певних політичних та етнічних стереотипів, що формувались внаслідок тривалих історичних та соціальних передумов. Для тих культур, що в силу віддаленості, не мали взаємодії з українським етнічним середовищем, відсутність негативних гетеростереотипів покращує процес адаптації.

2. *Фаза сприйняття чужої етнічної картини миру й акультураційного стресу.* Протягом даної фази індивід намагається сприйняти етнічну картину світу з погляду "чужого" етносу. Частим супутником цієї фази є акультураційний стрес, що викликається несхожістю своїх і чужих етнічних картин, розумінням, що "своя" культура не є єдиною можливою альтернативою для себе, розуміння можливості асимілюватися й розчинитися в чужій культурі. Треба відзначити, що якщо на самому початку цієї фази індивіда більше цікавлять операціональні аспекти взаємодії представників іншого етносу з метою їхнього практичного застосування, то надалі він більше звертається до теоретичних моделей покладеним в основу того або іншого поведження.

3. *Фаза застосування чужої етнічної картини світу.* Головним елементом даної фази є практичне застосування отриманої інформації про чужу культуру. Поводження співвідноситься з отриманими даними й постійно підкріплюється новими даними з "чужої" етнічної картини миру. Треба відзначити, що ефективність даного поведження прямо залежить від отриманого в попередніх фазах "етнічного" матеріалу. Якщо індивід одержав необхідну кількість інформації, що зміг обробити й співвіднести зі "своєю" етнічною картиною миру, то дане поведження буде більше ефективним. На жаль, переключене сприйняття "чужої" культури народжує відповідне "анормальне" поведження.

Різкі зміни в етнічній ідентифікації виникають в результаті порівняння рівня життя інших країн та власної. Коли людина з України потрапляє в європейські країни, насамперед її вражає рівень життя в них. Особливо це стосується тих, хто в перший раз перебуває за кордоном. Різниця між рівнем проживання в Україні та зарубіжжі породжує відчуття нерозуміння причин цієї різниці.

Наступним моментом, що формує зміни в ідентифікації українців за кордоном є мала поінформованість європейців про Україну, її історію та сьогодення. Українці відчувають себе людьми з зовсім невідомої країни. Нерідко при поселенні в готелях, зверненні до офіційних установ виникає питання, а чи взагалі є така країна, оскільки в багатьох офіційних матеріалах Україна ще рахується частиною СРСР, або просто відсутня.

Перебування українців в країнах далекого зарубіжжя накладає на процеси видозмін в етнічній ідентичності відбиток в залежності від країни, в якій вони перебувають. В залежності від добробуту конкретної країни, соціального статусу її жителів, відношення до українців, особливо нелегалів, диференціюється. В країнах Східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Східна частина Німеччини) корінне населення перебуває на нижчому ступені розвитку, ніж розвинуті країни Європи. Тому своє незадоволення автохтони спрямовують не на більш сильні держави та їх представників, а на більш незахищені групи українців та інших заробітчан.

4. *Фаза прийняття чужої етнічної картини світу.* Протягом цієї фази індивід інтеріоризує поняття й конструкції властиві "чужій" культурі, засвоює їх у своє несвідоме. Тепер дії потребуючої певної участі свідомості стають автоматичними й індивід не помиляється в ситуаціях потребуючі застосування "нової" етнічної картини. Приймаючи "чужу" етнічну картину миру "стара" етнічна картина миру індивіда піддається трансформації й індивід забуває, що діяв по-іншому. У цьому на наш погляд можливо криється причина, що при репатріації та примусовій депортації відбуваються схожі труднощі як при еміграції - треба знову згадувати часом зовсім забуті "старі" моделі поведження.

Більшість трудових мігрантів, що повертаються в Україну, особливо після тривалих термінів перебування за кордоном скаржаться на „культурний шок” при прибутті на Україну. Повернення в українське культурне середовище, зіткнення з негативними моментами соціального устрою в основному призводить до негативних оцінок та нерідко стає основною причиною до повернення до становища трудового мігранта, нерідко в нелегальному статусі.

Іншою альтернативою в даній фазі є зрив - відмова сприймати "нову" етнічну картину миру. Найчастіше, не зумівши належним чином інтегрувати дану інформацію, індивід починає діяти в рамці доцільності того або іншого поводження, іншими словами співвідносить поводження тільки з певним колом "формальної" активності й не дозволяє собі виходити за його рамки. Спілкування зводиться до "потрібного" кола осіб, відзначається втрата сенсу життя, депресивні й сумні почуття.

На противагу цьому спостерігається маргіналізація або сепарація - відмова від нової культури на користь своєї або на користь "ніякої". Маргінали -українці, як правило намагаються обмежити себе вузьким колом зв'язків, не бажаючи вступати в які-небудь значимі відносини з "новим" етносом. Треба відзначити, що в порівнянні з маргіналами в що обрали акультураційну опцію сепарації, міжособистісні відносини відрізняються більшою розмаїтістю й широтою, а сфера інтересів набагато багатша.

5. *Фаза побудови себе-образу в чужій етнічній картині світу.* У цій фазі зміни в етнічній картині світу й "нова" етнічна картина світу закріплюється як "своя". Індивід перестає відчувати розходження між "старою" і "новою" етнічною картиною миру. "Я" індивіда, по суті, інтегроване в "новому" етнічному середовищі й представники "приймаючої" культури сприймають індивіда як "свого". Треба відзначити, що інтеграція українців у різних країнах відбувається по-різному. Найбільша кількість українців, що повністю інтегрувалися перебуває в США й Росії.

6. *Фаза асиміляції та акультурації.* Нерозривно пов'язана з попередньою фазою асиміляції й акультурації. Інтегрований індивід повинен зробити певний вибір - або залишити свої культурні характеристики, або повністю асимілюватися в новому етносі. На даний вибір впливають безліч факторів, серед яких дуже важливими є як сприймається його етнічна приналежність у новому етнічному середовищі і те, як він сам оцінює свій етнос. Серед українців найбільш розповсюдженою є акультурація й збереження своєї етнічної ідентичності при набутій новій етнічній ідентичності.

Треба відзначити, що ми не вказали тривалість кожної фази тому що тимчасова рамка розрізняється в кожному випадку й практично неможливо встановити які-небудь певні строки в цьому процесі. На наш погляд необхідність розуміння даних процесів викликана більшою кількістю нерозуміння й розбіжностями викликаними культурними розходженнями між представниками різних культур. Насущність даного розгляду також викликана деяким "переглядом" різних етносів у світлі процесів що відбуваються у всьому світі.

Однією з засад успішної інтеграції мігрантів в нове середовище є політика мультикультуралізму ґрунтується на двох основних засадах: 1) члени етнічних груп можуть зберігати свою етнічну унікальність; 2) вони почувають себе у безпеці в полікультурному середовищі [Moghaddam, 1993]. Проте, помічено, що члени груп з високим статусом (культури яких знаходяться у більшій безпеці) позитивно відносяться до збереження культур усіх інших груп. Етнічні меншини більшою мірою відчувають невпевненість з приводу можливості зберегти свою культуру і почувають себе менш захищеними усередині соціальної ієрархії [Moghaddam & Taylor, 1987]. Соціально-психологічне обґрунтування мультикультуралізму полягає в тому, що якщо члени етнокультурних груп відчувають упевненість у збереженні своєї культурної ідентичності, вони можуть бути терпимі і доброзичливі по відношенню до інших етнічних груп [Moghaddam 1993]. З позицій теорії соціальної ідентичності випливає, що важливою є не просто

сама унікальність етнічної групи, а почуття безпеки і відсутність загрози. Тому політика мультикультуралізму здатна запобігти численним конфліктам між окремими особами в процесі трудової міграції і етнічними групами в новому суспільстві.

Висновок. Таким чином, проглядається тенденція до вироблення нових практичних способів, які допоможуть індивідам, що потрапили у міжкультурну ситуацію ефективно й швидко адаптуватися, і, по можливості, уникнути небажаних наслідків та психологічних травм, викликаних зміною культури й пов'язаними із цим обставинами. У рамках цих способів необхідно виробити певну програму психологічної підтримки трудових мігрантів, що повинна відрізнятися своєю доступністю, універсальністю в застосуванні й індивідуальному підході до кожного мігранта з використанням усього психологічного інструментарію. Тільки розуміючи й приймаючи актуальність такої програми, ми можемо уникнути зіткнення різних культур і запобігти міжетнічним конфліктам у їхньому зародку.

Подальші напрямки досліджень. Подальші дослідження дозволять більш широко розглянути спектр психологічних проблем сучасного українського заробітчання. Окремим предметом розгляду повинні стати стосунки, що складаються в сім'ях українських трудових мігрантів після їх виїзду за кордон.

Література

1. Аза Л.А. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті. Навч. посіб. - К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2003. - 57 с.
2. Бичко О. Регіональні особливості параметрів етнічної ідентичності студентської // Соціальна психологія. - 2004. - № 3 (5). - С.72-81
3. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт. – Симферополь, 2003. – 359 с.
4. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
5. Мартинів І. Заробітчани – найбільший інвестор України // Львівська газета. – 4 квітня, 2003.
6. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: Философский и психологический анализ. - К., 1999. - 465 с
7. Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / Под.ред. Г.У.Солдатовой. – М.: Смысл, 2001.- 279 с.
8. Noiriel G. État, nation et immigration. Vers une histoire du pouvoir. - Paris: Belin, 2001 - 400 p.
9. Sjef Ederveen, Paul Dekker, Albert van der Horst. Destination Europe. Immigration and Integration in the European Union. - Amsterdam, 2000 - 270 p.
10. Лебедева Н.М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп. // Этническая психология и общество.- М.: Изд-во ИЭА РАН, 1997. – С. 271-289.

В статье рассмотрены вопросы трансформации этнической идентичности трудовых мигрантов из Украины в процессе вынужденного этноконтактного взаимодействия. Определены основные фазы изменения идентичности, в результате перехода мигранта из среды родной культуры в среду вынужденного обитания. Указаны главные факторы аккультурационной стратегии трудового мигранта.

In the article the questions of transformation of ethnic identity of labour immigrants are considered from Ukraine in the process of the forced ethnic co-operation. The basic phases of change of identity are certain, as a result of transition of immigrant from the environment of native culture of the habitation forced on Wednesday. The main factors of acculturation strategy of labour immigrant are indicated.

Статтю подано до друку 08.04.2013.

© 2013 р.

Г. М. Бевз (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї: ОГЛЯД НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Постановка проблеми. Феномен замісного догляду за дітьми та процеси його інституалізації виступають серйозною науковою задачею практичного та теоретичного значення. Однак міждисциплінарний характер предмету дослідження зазначеного явища ускладнює його вивчення. Як проблема постає необхідність постійного перегляду отриманих знань в одній сфері із даними у суміжній. Однак це не означає, що прикладні дослідження мають очікувати своєї черги розгляду в контексті вивчення великих соціальних систем, якою і є соціальний інститут замісного догляду за дитиною, що представлений різноманітними формами реалізації, як-то: прийомна та патронатна сім'я, усиновлення, опіка та піклування родичів [3].

Нами було встановлено, що дослідження в цій сфері, переважно, стосуються окремих аспектів функціонування інституту замісного догляду за дітьми і не завжди узгоджуються між собою. Зокрема, у вітчизняних дослідженнях питання сирітства та захисту дітей переважно вивчаються в сфері педагогіки (Л. Волинець, О. Денисюк, І. Зверєва, Н. Комарова, Г. Посталюк, Ж. Петрочко, І. Пеша, І. Трубавіна, Т. Янченко), соціології (В. Буяшенко), праві (О. Карпенко, В. Стребко, Л. Тарусова, О. Мацегорін) а також медицині (Р. Моїсєєнко, І. Лебець, М. Коренєва) і психології (Г. Бевз, Т. Говорун, Т. Бондаренко, В. Бондаровська) [3; 15]. В соціологічних дослідженнях більше розкриваються питання макросоціального рівня. Так вивченню явища соціального сирітства та потреби в замісній опіці присвячені праці соціологів (І. Осипова, О. Заяц, Т. Коваленко, Е. Алексеєва), а рівень менеджменту та соціальних технологій висвітлюється в працях педагогів сфери управління (М. Тернавська) [1; 10; 16]. Порівняльні дані функціонування замісного опікування над дітьми в різних соціальних системах надаються в роботах І. Безлюдного (США) О. Романовської (Велика Британія), Г. Бевз, О. Савчук (Польща), Р. Картера (країни Східної Європи) та Шанті Джордж, Ніко Ван Авденговена [3; 7; 18].

В сфері психологічної науки явище замісного догляду за дітьми вивчається в межах таких питань, як: захищеність дітей-сиріт (Г. Сім'я), психологічна адаптація членів замісної сім'ї (Л. Большакова, Л. Чернишова); процесуальні аспекти створення та підтримки замісних сімей (В. Ослон, А. Холмогорова, О. Бобкін, О. Заводілкіна, О. Співаковська, П. Котлі); питання реабілітації в умовах замісної сім'ї (О. Ушакова, В. Маглиш, Л. Оліфіренко, С. Шабас, Т. Шульга); психології депривованих дітей (І. Дубровіна, Т. Землянухіна, Й. Лангмеєр, М. Лисіна, А. Прихожан, Ж. Султангалієва, Н. Толстих, В. Мухіна, З. Матейчек, Є. Трошихіна, І. Фурманов, В. Юницький, І. Ярославцев) [3; 5; 8; 11 -12; 17]. На постсоціалістичному просторі питання соціальної роботи з дітьми, які пережили сексуальне насильство, вивчають М. Ан. Гуліна, О. Боголюбова; роботу з підлітками - М. Ан. Гуліна, С. Левін; роботу з соціальними сиротами - М. Ан. Гуліна, А. Козлова; випускниками інтернатних закладів – Л. Дума; а також з різними категоріями сімей - І. Трубавіна, В. Бочарова, Л. Гуслякова, І. Зімня, О. Холостова, Т.